

Slučaj i viša sila u rimskom i hrvatskom obveznom pravu

Margetić, Stela

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Law / Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:199:947685>

Rights / Prava: [In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-17**

Repository / Repozitorij:

[Repository Faculty of Law University of Zagreb](#)

**REPUBLIKA HRVATSKA
SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
PRAVNI FAKULTET**

Stela Margetić

DIPLOMSKI RAD

**SLUČAJ I VIŠA SILA U RIMSKOM I HRVATSKOM OBVEZNOM
PRAVU**

RIMSKO PRIVATNO PRAVO

Mentor:

Prof. dr. sc. Ivan Miličić

Zagreb, 2024.

IZJAVA O IZVORNOSTI

Ja, Stela Margetić pod punom moralnom, materijalnom i kaznenom odgovornošću, izjavljujem da sam isključivi autor/ica diplomskog rada te da u radu nisu na nedozvoljeni način (bez pravilnog citiranja) korišteni dijelovi tuđih radova te da se prilikom izrade rada nisam koristila drugim izvorima do onih navedenih u radu.

Stela Margetić, v.r.

SADRŽAJ

I. UVOD.....	1
II. OSNOVE ODGOVORNOSTI ZA ŠTETU	3
III. CUSTODIA	5
IV. CASUS.....	8
1. Casus minor	10
2. Vis maior.....	12
3. Odgovornost za vis maior	14
4. Pauperies	15
5. Odgovornost prema Lex Aquilia.....	16
6. Casus medius	18
V. SLUČAJ I VIŠA SILA U HRVATSKOM OBVEZNOM PRAVU	20
1. Relevantnost razlikovanja prema odredbama zakona o obveznim odnosima.....	20
2. Viša sila u praksi hrvatskih sudova.....	23
3. Slučaj u praksi hrvatskih sudova.....	24
VI. ZAKLJUČAK.....	29
VII. SAŽETAK.....	31
VIII.SUMMARY	31
IX. BIBLIOGRAFIJA.....	32

I. UVOD

Etimološka istraživanja navode kako riječ odgovornost nije postojala u rimskom pravu te da se ona u europskim jezicima pojavila tek na kraju 18. stoljeća. Dakako, ne treba zaključiti da se stoga za štetu nije odgovaralo jer Justinijan u Institucijama¹ i Paul u Digestama² daju dvije općenite definicije obveza.³ Nadalje, riječ *damnum* (šteta) i *damnatio* (osuda, kazna) potječu od riječi *ademptio* (smanjenje, oduzimanje) i donekle *deminutio* (smanjivanje) imovine, a smatra se da je štetu pretrpio i onaj tko nije ostvario dobit koju je mogao postići, ma kakva ona bila. Akvilijev zakon, plebiscit donesen na prijedlog tribuna Akvilija, ukinuo je sve prijašnje zakone koji govore o protupravnoj šteti te postavio temelje za današnje poimanje odštetnog prava.⁴

Razumijevanje odgovornosti, razvoj shvaćanja i podjele na subjektivnu i objektivnu odgovornost, nužno je za shvaćanje važnosti razlikovanja više sile i slučaja te njihovu ulogu u izuzeću od odgovornosti u suvremenom pravnom poretku. Štetnik koji odgovara po kriteriju krivnje ne odgovara za slučaj, dok štetnik koji odgovara po kriteriju uzročnosti odgovara i za slučaj, a viša sila oslobađa štetnika od odgovornosti.⁵ Iako svaki pravni odnos postavlja različite granice odgovornosti stranaka tog odnosa, ovaj rad neće se obazirati na te razlike nego općenito prikazati razlike između više sile i slučaja.

Tako će u radu biti prikazane sličnosti i razlike između uređenja više sile i slučaja u rimskom pravu te u pozitivnom hrvatskom obveznom pravu. Razmatranju razlikovanja slučaja i više sile u poglavljima koja slijede pristupljeno je holistički. Prvo se izlažu povijesni (rimski) temelji navedenih instituta, da bi ih se potom odmjerilo s njihovim suvremenim shvaćanjem u praksi hrvatskih sudova. Naime, jednako kako romanistika nije sama sebi svrhom, već služi poučavanju suvremenih pravnika o porijeklu i idejnim začetcima pojedinih pravnih instituta, tako niti isključivo navođenje njihova pozitivnopravnog uređenja (bez svijesti o njihovoj povijesti, razvojnom putu i metamorfozama koje su prošli prije nego što su, više ili manje izmijenjeni, implementirani u suvremena zakonodavstva i protumačeni u sudskoj praksi) ne može dovesti do potpunog razumijevanja promatranih pojmova. Samo svijest o onome što je bilo (povijesno pravno uređenje), uz promatranje onoga što jest

¹ I. 3. 13. pr. *Obligatio est iuris vinculum, quo necessitate adstringimur alicuius solvendae rei secundum nostrae civitatis iura.*

² D. 44. 7. 3. pr. *Obligatum substantia non in eo consistit, ut aliquod corpus nostrum, aut servitutum nostram faciat, sed ut alium nobis obstringat ad dandum aliquid, vel faciendum vel prestandum.*

³ Klarić, P. *Odštetno pravo*, 4. izdanje, Narodne novine, Zagreb, 2003., str. 5-6.

⁴ Romac, A., *Izvori rimskog prava*, Informator, Zagreb, 1973., str. 331.

⁵ Gorenc, V. (op. red.), *Komentar Zakona o obveznim odnosima*, Narodne novine, Zagreb, 2014. str. 1762.

(pozitivno pravo) može dovesti do dosljedne primjene i kontinuiranog razvoja prava u njegovu najispravnijem smislu.

U nastavku ćemo, preko osnovnih pojmova odgovornosti za štetu te *custodije* kao posebne vrste odgovornosti, prikazati višu silu (*vis maior*) i slučaj (*casus minoris*) kao pojmove od iznimnog značaja odštetnog prava. U nastavku će doći do izražaja pojmovna neujednačenost i različita interpretacija latinskog prijevoda riječi više sile i slučaja, ali ovaj rad će dosljedno slučaj prevoditi kao *casus minor*, a višu silu kao *vis maior* ili *casus fortius* (o čijem značenju se razvila dvojba). Posebno ćemo se osvrnuti na *pauperies*, posebnu vrstu štete koju prouzroče životinje jer pri tome ne možemo govoriti o krivnji životinje ili vlasnika, a poseban kriterij pri procjeni odgovornosti (*contra naturam sui generis*) dovodi pomutnju u situacije koje bismo u općoj teoriji naknade štete smatrali slučajem.

II. OSNOVE ODGOVORNOSTI ZA ŠTETU

Suvremena pravna znanost razlaže pojam štete na ugovornu i izvanugovornu,⁶ što proizlazi iz rimske razdiobe na odgovornost zbog neispunjenja činidbe i odgovornosti koja proizlazi iz delikata te različitih tužbi (*actio*) koje se za iste vežu. Da bi se moglo postaviti pitanje naknade štete, potrebno je ispunjenje određenih subjektivnih i objektivnih pretpostavki. Objektivne pretpostavke zahtijevaju štetnu radnju, tj. ljudsko djelovanje koje mora biti protupravno i iz kojeg mora proizaći posljedica – bilo stvarna šteta bilo izgubljena dobit, a između štetne radnje i posljedice mora postojati kauzalni nesus tj. uzročna veza.⁷ Neodjeljiv od spomenutih je određeni psihički odnos počinitelja prema djelu ili krivnja što predstavlja subjektivnu pretpostavku.⁸ Rimsko pravo vrlo je brzo prihvatilo posljednju pretpostavku – subjektivni odnos počinitelja prema djelu, no u počecima svaka je odgovornost bila objektivne prirode tj. sama činjenica počinjenja štete bila je dovoljna za odgovornost počinitelja.⁹

Prijelaz s objektivne na subjektivnu odgovornost dogodio se u periodu principata (doba klasičnog prava), ali u nekoliko izvora rimskog prava dokazi o počecima razlikovanja dvije vrste odgovornosti sežu u staro doba. Od primjera se navode¹⁰ naredbe kralja Nume Pompilija koji je odredio da će se smatrati ubojicom onaj tko slobodna čovjeka ubije namjerno, što ne uključuje nepažnju, te Zakonik XII. ploča koji za nenamjerno ubojstvo propisuje blažu kaznu koja se, suvremenim rječnikom rečeno, sastoji od naknade štete obitelji ubijenoga. Doba principata razlikuje *dolus* (svjesno i namjerno nanošenje štete) i *culpu* (nenamjerno, nepažljivo ili nemarno postupanje koje može dovesti do štete). Izvan navedenih dviju opcija postoji slučaj (*casus*) za koji se, kako navodi literatura,¹¹ ne odgovara. Međutim, klasično pravo poznaje *custodiju*, tj. odgovornost za čuvanje stvari pri kojoj dužnik odgovara za slučajnu propast stvari, odnosno *casus minoris* (npr. ako mu je stvar bila ukradena ili ju je netko treći ošteti), ali ne i za višu silu (*casus maiores, vis maior, casus fortuitus*).¹² Potpunu transformaciju odgovornosti donosi Justinijan koji odvaja *dolus* i *culpu* (koja je dodatno podijeljena kao *culpa lata, culpa levis in abstracto, culpa levis in concreto* i *culpa in eligendo*) te *casus*. *Casus* postoji kad se nastanak štete ne može pripisati niti jednom od prije navedenih oblika krivnje te za isti nitko ne odgovara (*casus a nullo praestatur*) jer šteta pada

⁶ Vidaković Mukić, M., *Opći pravni rječnik*, 2. izdanje, Narodne novine, Zagreb, 2015., str. 1376.

⁷ Romac, A., *Rimsko pravo*, 2. izdanje, Pravni fakultet, Zagreb, 2002., str. 309-310.

⁸ *Ibid.*

⁹ *Ibid.*

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ *Ibid.*

¹² *Ibid.*, str. 311.

na vlasnika stvari (*casus sentit dominus*). Justinijan prihvaća dotadašnju odgovornost za *casus minoris*, što vidimo kod odgovornosti za custodiju kod broдача, gostioničara i vlasnika staja koja ostaje nepromijenjena, a ujedno vidimo razliku u odnosu na *casus fortuitus*, tj. *vis maior* za koju se u pravilu ne odgovara.¹³ Problematično je pojmovno razlikovati navedeno s obzirom se sam naziv *casus minor* javlja tek u 18. stoljeću, a o čemu će više riječi biti u nastavku. Važno je spomenuti utilitarno načelo stvoreno potkraj klasičnoga doba, a po kojem stranka koja ima korist od određenog pravnog posla odgovara strože – do *culpa levis*, a stranka koja nema koristi odgovara samo za teže oblike krivnje, tj. *dolus i culpa lata*.¹⁴

¹³ *Ibid.*, str. 311-312.

¹⁴ *Ibid.*, str. 313.

III. CUSTODIA

Custodia (lat. čuvanje, zaštita) je „objektivna ugovorna odgovornost“¹⁵ bez krivnje, tj. pooštrena dužnikova odgovornost, osim u slučaju više sile, npr. brodoloma, požara, potresa, napada neprijatelja ili razbojnika.¹⁶ Nekolicina udžbenika rimskoga prava navodi različite profesije koje su odgovarale za *custodiju*, ali svi autori se slažu da su i nakon Justinijanove reforme za *custodiju* ostali odgovorni gostioničari, brodari i vlasnici staja. Romac¹⁷ navodi kako su to bili obrtnici koji su se bavili krpanjem i čišćenjem odjeće, gostioničari, vlasnici staja, mornari te onaj koji posudi tuđu stvar tj. komodatar. Šarac i Lučić¹⁸ na navedeno dodaju vlasnika skladišta (*horrearius*) te najamnika iz nekih oblika ugovora o najmu, dok Horvat¹⁹ navodi sve profesije osim najamnika iz nekih oblika ugovora o najmu. Za *custodiju* je odgovarao i prodavatelj nakon zaključenja ugovora o kupoprodaji, a prije predaje stvari kupcu.²⁰ Iako je ovaj institut rimskoga prava izuzetno kompleksan, sa mnogim podjelama i prilagodbama tijekom svog razvoja, ovaj rad usmjeren je na osnove u kontekstu koji je potreban za bolje razumijevanje odgovornosti koje iz njega proizlaze.

Receptum nautarum, cauponum et stabularium je pakt pretorskog prava sklopljen čim su putnik, tj. njegove stvari bile prihvaćene na čuvanje kod broдача, gostioničara i vlasnika staja koji su odgovarali za svaku propast ili oštećenje stvari koje su im bile povjerene, bez obzira na krivnju. Ulpijan u svom komentaru navodi da su oni u dogovoru s razbojnicima pljačkali putnike, čak i uz strogu odgovornost koja se isključuje tek posljedicama više sile.²¹ Gaj u petoj knjizi pokrajinskog edikta napominje kako brodari, gostioničari i vlasnici staja ne primaju naknadu (plaću) za čuvanje (*custodia*), nego za svoje redovne djelatnosti – prijevoz putnika, posluživanje gostiju i smještaj stoke, oni svejedno odgovaraju za *custodiju*.²² Paul nadalje u dvadeset i drugoj knjizi edikta ističe kako neće biti uskraćene *actiones in factum* niti onome tko se besplatno vozio brodom ili besplatno boravio u gostionici ako je protupravno pretrpio štetu.²³ Priroda odgovornosti za *custodiju* vodi do osnova shvaćanja razlikovanja odgovornosti za slučaj i oslobođenja odgovornosti zbog posljedica više sile.

¹⁵ Siklosi, I., „Casus Medius“ in Roman Law, *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eotvos Nominatae: Sectio Iuridica*, vol. 59, 2020., str. 187-190.

¹⁶ Vidaković Mukić, *op. cit.* u bilj. 6, str. 141.

¹⁷ Romac, *op. cit.* u bilj. 7, str. 311

¹⁸ Šarac, M., Lučić, Z., *Rimsko privatno pravo*, Naklada Bošković, Split, 2011., str. 210.

¹⁹ Horvat, M., *Rimsko pravo*, 16. izdanje, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2017., str. 292.

²⁰ Zimmermann, R., *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford University Press, Cape Town, Wetton i Johannesburg, 1996., str. 287.

²¹ Romac, *op. cit.* u bilj. 7, str. 382.

²² D. 4, 9, 5, pr *Gaius libro quinto ad edictum provinciale Nauta* (nedostupno djelo, navedeno prema: Romac, Izvori rimskog prava, *op. cit.* u bilj. 4, str. 424.).

²³ D. 4, 9, 6, pr *Paulus libro vicensimo secundo ad edictum* (nedostupno djelo, navedeno prema: Romac, Izvori rimskog prava, *op. cit.* u bilj. 4, str. 425.).

Razlika je vidljiva u sažetom prikazu *custodije* Fritza Schulza koji navodi da je dužnik bio apsolutno odgovoran za određene tipične nesreće koje su mogle biti izbjegnute primjenom dužne pažnje, a nije bio odgovoran za nesreće koje su se neminovno smatrale neotklonjivim i uz primjenu dužne pažnje.²⁴ Zanimljivo je navesti kako je riječ *custodia* isprva označavala ponašanje koje se zahtjeva od odgovorne osobe da osigura sigurnost predmeta što zapravo predstavlja obvezu, a ne puku odgovornost.²⁵ Dužnik se obvezivao spriječiti krađu, a kasnije u klasičnom pravu ta obveza je proširena na određene slučajeve štete počinjene od trećih osoba.²⁶ U daljnjem razvoju *custodia* postaje standard odgovornosti prema kojemu je vjerovnik imao pravo na *actio commodati* jednako kao što je npr. deponent imao pravo na *actio depositi* ako je depozitar postupao prijevarno.²⁷ Izuzeće odgovornosti zbog djelovanja *vis maior* nastaje na krilima sentence *impossibilium nulla obligatio est* jer nitko ne može obećati nešto što je ljudski nemoguće.²⁸ Lako je pogrešno zaključiti da *custodia* pretpostavlja krivnju dužnika, no slučajevi u kojima je odgovornost dužnika isključena bili su kazuistički prikazani jer činjenica da garancija nije ispunjena nije mu se mogla primarno pripisati.²⁹ Važno je napomenuti da je u ovom smislu sloboda ugovaranja bila vrlo jaka te da se npr. odgovornost za *custodiju* mogla modelirati prema volji stranaka tj. dužnik je mogao biti odgovoran samo za *dolus* ili, s druge strane, čak i za posljedice više sile.³⁰

Mnogi autori stoljećima raspravljaju i analiziraju govorimo li kod *custodije* o objektivnoj ili subjektivnoj odgovornosti, odnosno ulazi li odgovornost za *casus minoris* u opseg odgovornosti za *custodiju*.³¹ Tako Van den Bergh ističe kako je Elvers još 1822. govorio o *custodia sense absolutiore* koja uključuje *casus minor*, a Baron u svojem drugom članku, u kojem razvio potpuni koncept *custodije* navodi kako ona podrazumijeva odgovornost za *casus minor*.³²

Značaj ovog instituta je nepobitan, a upravo iz izvora rimskoga prava koji opisuju *custodiju* izvodimo najvažnije zaključke o granicama odgovornosti dužnika. Iako su zapleti u pojmovnom razgraničenju *casus minor* i *vis maior* uvijek prisutni, sasvim je jasno kako ono nije zamaralo rimske pravnike. Kazuistički i u skladu s tadašnjim načinom života, Rimljani

²⁴ Schulz, F., *Classical Roman Law*, 1. izdanje, Oxford, 1951., str. 515

²⁵ Zimmermann, *op. cit.* u bilj. 20, str. 194.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Ibid.*

²⁸ *Ibid.*

²⁹ *Ibid.*, str. 195.

³⁰ *Ibid.*, str. 197.

³¹ Van den Bergh, G. C. J. J. „Custodiam Praestare: Custodia-Liability or Liability for Failing Custodia“, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis/Legal History Review*, vol. 43, br. 1-2, 1975, str. 61.

³² *Ibid.*

su veću pozornost pridavali pojavama koje se mogu smatrati višom silom, negoli su dijelili *casus minor* od *culpe*. Prema tome, bilo je potrebno suvremenu podjelu *casusa* na *casus minor*, *vis maior* te sasvim novi dogmatski pojam *casus medius*, prilagoditi autoritetu izvora samog rimskog prava.

IV. CASUS

Casus (lat. slučaj) se definira kao slučajni događaj do kojeg je došlo bez ljudske krivnje ili djelovanja.³³ Dakle, kada se nastanak štete ne može pripisati *dolusu* ili *culpi*, tada govorimo o *casusu*.³⁴ Sama riječ u rimsko doba imala je više značenja, npr. sudbina, nepravilnost, prepreka, nešto neovisno o volji čovjeka.³⁵ Pojam uvodi Gaj u Digestama opisom *maior casu cui humana infirmitas resistere non potest*, a nakon toga Ulpijan kazuistički opisuje kako je požar na farmi razlog za oslobođenje od najamnine ako se dogodio uslijed iznenadne nesreće.³⁶ *Lex Aquilia* daje još jedno značenje *casusu*, a to je pad u doslovnom značenju – ako osoba siječe granu na stablu i ona padne na prolaznika na javnoj površini, ta je osoba odgovorna ako nije uzviknula upozorenje.³⁷ Tome slični su i pretorski kvazi-delikti prema kojima se odgovara bez krivnje, tj. objektivno, npr. u slučaju da na prolaznika nešto padne iz stana i povrijedi ga, mogao je tražiti zaštitu putem *actio de positis et suspensis* ili *actio de effusis vel deiectis*.³⁸

Osnovno je pravilo da se za *casus* ne odgovara jer slučaj pogađa onoga kome se dogodio, prema pravilu *casus a nullo prestatatur* (za štetu nitko ne odgovara) i *casus sentit dominus* (štetu snosi vlasnik oštećene stvari), a koje se u suvremenom građanskom pravu zadržalo u slučaju kada se za štetu odgovara na temelju krivnje.³⁹ Iako je izdržala test vremena, ova teorija često je napadana argumentom da loša sreća mora biti ispravljena – *pech moet weg*. Takav standard činio je osnovu socijalne politike Nizozemske i nekih drugih zapadnih zemalja nakon Drugog svjetskog rata pod krilaticom „socijalna sigurnost od kolijevke do groba“, ali takav opseg socijalnih beneficija smanjen je u posljednjim desetljećima dvadesetog stoljeća jer troškovi više nisu bili prihvatljivi.⁴⁰

Casus je posebna kategorija unutar koje se razlikuju dvije vrlo vrlo slične, ali ujedno i vrlo različite situacije. U novijoj romanistici dosta je rasprostranjeno gledište da su ti termini nastali kasnije, a da klasični pravници još nisu poznavali jasno definiran pojam više sile, niti su teorijski razlikovali slučaj (*casus minor*) od više sile (*vis maior*), već su postupali kazuistički i ocjenjivali u svakom konkretnom slučaju da li se dužnik može osloboditi

³³ Vidaković Mukić, *op. cit.* u bilj. 6, str. 110.

³⁴ Romac, *op. cit.* u bilj. 7, str., 312.

³⁵ Jansen, C., *Accidental Harm Under (Roman) Civil Law*, u: Landsman, K., van Wolde, E. (ur.), *The Challenge of Chance*, Springer International Publishing, Nijmegen, 2016, str. 241.

³⁶ Robinson, O., *Casus in the Digest*, Acta Juridica, 1977, str. 2.

³⁷ *Ibid.*, str. 3

³⁸ Romac, *op. cit.* u bilj. 7, str. 413.

³⁹ Vidaković Mukić, *op. cit.* u bilj. 6, str. 110. i 111.

⁴⁰ Jansen, *op. cit.* u bilj. 35, str. 233.

odgovornosti ili ne.⁴¹ Iako u mnogim tekstovima možemo vidjeti da je *casus* smatran slučajem (*casus minor*), ipak treba biti oprezan jer ponekad *casusom* nazivaju i pojave koje su očito viša sila (potres, požar). Granicu između *casus minor* i *vis maior* vrlo je teško odrediti, ali smatra se da je kod slučaja težište na nepredvidivosti, a kod više sile na neotklonjivosti.⁴² Slučaj se od više sile razlikuje po tome što su nastupanje slučaja i njegove posljedice relativno otklonjivi, a viša sila i njene posljedice nisu. Dakle, viša sila je događaj koji da smo i predvidjeli nismo mogli spriječiti, a slučaj je događaj koji smo, da smo ga predvidjeli, mogli spriječiti.⁴³

Doktrina *force majeure* znatno je umanjila ulogu *casus minor* u području ugovornog prava. Prema tome, situacija više sile postoji ako dužnik, iz razloga izvan njegove kontrole, ne može ispuniti svoje obveze, a neispunjenje obveze ne proizlazi iz njegove krivnje i nije na njegov rizik. Ipak, mnogi suvremeni građanski zakonici i dalje sadrže *casus minor* uz *force majeure* kao okolnost koja oslobađa dužnika njegove obveze.⁴⁴ Osnovno pravilo prema kojem posljedice propasti ili oštećenja stvari uslijed prirodnog događaja snosi vlasnik ne smijemo zanemariti, ali kada se to dogodi u obveznom odnosu poput kupoprodaje javlja se pitanje do kojeg trenutka će prodavatelj kao vlasnik stvari snositi rizik takvog oštećenja ili propasti, a od kojeg trenutka će to prijeći na kupca.⁴⁵ Odgovor nalazimo u teoriji rizika koja navodi da je predmet ugovora propao bez krivnje kupca ili prodavatelja tj. uslijed slučaja ili više sile.⁴⁶ Potrebno je napraviti distinkciju razvoja pa tako je za slučaj prodavatelj bio odgovoran u klasičnom pravu, a u postklasičnom i Justinijanovom on odgovara za *dolus* (s kojim je izjednačena *culpa lata*) i *culpa levis in abstracto*, ali ne i za slučajnu propast.⁴⁷ Prema tome, razlikovanje pojmova kojima se bavi ovaj rad važno je s obzirom na to da radi li se o *vis maior* govorimo o istinskom problemu rizika (*periculum*), a u drugim situacijama je to problem *custodije* što nas dovodi do *casus minor*.⁴⁸

⁴¹ Danilovic, J., Custodia and the Contract for the Supply of Services in Classical Roman Law, u: *Zbornik radova. Pravni fakultet u Novom Sadu*, vol. 3, 1969., str. 341

⁴² Šarac, Lučić, *op. cit.* u bilj. 18, str. 211.

⁴³ Vidaković Mukić, *op. cit.* u bilj. 6, str. 1509.

⁴⁴ Jansen, *op. cit.* u bilj. 35, str. 243.

⁴⁵ Romac, A., Fastes d'Ovide sur le Droit et la Justice, Les, u: *Zbornik Pravnog Fakulteta u Zagrebu*, vol. 36, br. 5-6, 1986, str. 697.

⁴⁶ Romac, A. The Book of Regula: Translation and Commentary, *Pravni Vjesnik*, vol. 6, br. 2, Zagreb, 1990, 264.

⁴⁷ Romac, *op. cit.* u bilj. 7, str. 354

⁴⁸ Romac, *op. cit.* u bilj. 46, str. 265.

1. CASUS MINOR

Casus minor kao pojam nisu stvorili rimski pravници, već ga je uveo Julius Baron u 19. stoljeću kako bi opisao nesreće koje su mogle biti izbjegnute primjenom dužne pažnje, a za koje dužnik prema *custodiji* odgovara.⁴⁹ Prema tome, njemački pravnici 19. stoljeća konkretiziraju razliku između *vis maior* i *casus minor*, a prema tom gledištu, *casus minor* obuhvaćao je prepreke koje nisu bile apsolutno neizbježne, ali za koje dužnik koji je odgovarao na temelju krivnje nije bio odgovoran.⁵⁰ Udžbenik rimskoga prava definira ga kao štetan događaj ili ljudsku radnju koji/a se ne može pripisati krivnji određene osobe, a to su nepredvidljive i nepredviđene okolnosti čije bi posljedice bilo moguće otkloniti da su bile predviđene (npr. bjekstvo roba ili životinje, oštećenje stvari od strane treće osobe).⁵¹ Definicija iz *Općeg pravnog rječnika* ponavlja isto drugim riječima – štetan događaj ili radnja treće osobe za koju subjekt pravnog odnosa ne odgovara, a radnja samog oštećenika ako nije počinjena namjerno ili nepažnjom.⁵² Zanimljivu definiciju pruža Trnavci, pa navodi kako su slučajni oni događaji i radnje trećih osoba koje štetnik nije mogao predvidjeti uloživši pritom pažnju koja se od njega zahtijeva, a pretpostavljeno će se smatrati krivim jer prilikom počinjenja štete nije uložio neophodnu prosječnu pažnju. Ovaj autor produbljuje etimološku krizu pojma slučaja jer kao latinski prijevod navodi i *casus minor* i *casus fortuitus*, što je u većini ostalih izvora smatrano sinonimom za *vis maior*, dok pojam više sile točno prevodi kao *vis maior*.⁵³ Dužnik nije odgovarao za *casus minor* samo u slučaju *custodije*, nego i svaki puta kad je došao u zakašnjenje pri ispunjenju obveze – *debitor in mora*.⁵⁴ Kako se pojmovno razlikovanje razvilo tijekom izučavanja rimskoga prava u 18. stoljeću, tako događaje koje su Rimljani smatrali slučajem moramo razmatrati u kontekstu različitih ugovornih i izvanugovornih odnosa uzimajući u obzir životne prilike toga doba. Prema tome, ne treba zbunjivati korištenje izraza *casus* umjesto *casus minoris* u ovom odjeljku jer je bilo potrebno primjere koji se navode u izvorima podvesti pod suvremene podjele kako bi granica odgovornosti bila što jasnija .

⁴⁹ Siklosi, *op. cit.* u bilj. 15, str. 188.

⁵⁰ Jansen, N., Zimmermann, R., *Commentaries on European Contract Laws*, Oxford University Press, Ujedinjeno Kraljevstvo, 2018., str. 1901.

⁵¹ Šarac, Lučić, *op. cit.* u bilj. 18, str. 211.

⁵² Vidaković Mukić, *op. cit.* u bilj. 6, str. 1266.

⁵³ Trnavci, G., Činjenice koje isključuju ili ograničavaju građanskopravnu odgovornosti: dileme i rješavanja u zakonodavstvu, sudskoj praksi i pravnoj teoriji, u: *Zbornik radova Aktualnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse*, br. 14, Mostar, 2016, str. 277.

⁵⁴ Schulz, *op. cit.* u bilj. 24, str. 482.

Sukladno navedenom, obična krađa ili šteta mogu biti izbjegnute primjenom dužne pažnje, pa ako dužnik za njih nije kriv, smatrat će se slučajem.⁵⁵ U Digestama se navodi da će se slučajem smatrati i situacija u kojoj je koplje tijekom lova bačeno na divlju životinju, ali je usmrtilo čovjeka.⁵⁶ Justinijan u Institucijama upozorava da kada kupljeni rob pobjegne ili bude otet na način da se prodavaocu ne može pripisati ni *dolus* ni *culpa*, u tom slučaju treba utvrditi da li je prodavalac preuzeo odgovornost za *custodiju*, tj. odgovara li za slučaj,⁵⁷ a s druge strane u Digestama se navode slučajevi bijega robova kao konkretna viša sila.⁵⁸ Nadalje, za slučaj odgovara i poslovođa bez naloga, ako promijeni uobičajeni posao principala.⁵⁹

Prema već navedenom, razlikovanje kako je šteta nastala, povredom neke već postojeće obveze ili deliktom,⁶⁰ važna je kako bismo odredili što se smatra slučajem. Kada govorimo o kontraktnoj odgovornost za štetu tada govorimo o sekundarnoj naknadi štete jer ona dolazi kao sekundarna činidba, dok je primarna činidba kod deliktne obveze zbog toga što se tek deliktom uspostavlja obvezni odnos između stranaka.⁶¹ Ako je do naknadne nemogućnosti ispunjenja ugovora došlo slučajem (*casus*), tada dužnik ne odgovara.⁶² Pitanje radi li se o *casusu* kako bi se dužnik oslobodio odgovornosti utvrđivalo se prema stupnju pažnje koju je dužnik bio obavezan posvetiti dugovanoj stvari.⁶³ Kada dužnik odgovara samo za namjeru (*dolus*) i krajnju nepažnju (*culpa lata*) – depozitar, komodant, darovatelj – može se osloboditi odgovornosti zbog *casusa* i kad je šteta nastala zbog obične nepažnje.⁶⁴ Šteta će se pripisati *casusu* i kad je dužnik o tuđim stvarima trebao brinuti kao o svojim (*diligentia quam suis*), a inače je poznat kao nemaran – iako bi savjestan, tj. *bonus pater familias* nesumnjivo spriječio štetu.⁶⁵ Potonja rečenica neizmjerljivo podsjeća na pooštrenu odgovornost osoba koje se pri ispunjenju obveze služe radom i uslugama namještenika i pomoćnika – *culpa in eligendo*, tj. na odgovornost zbog greške u izboru namještenika ili pomoćnika.⁶⁶ Iako se *culpa in eligendo* ne može primijeniti na dužnika iz ugovora, već on odgovara za loš izbor svojih pomoćnika, ipak vidimo podijeljenu odgovornost jer i vlasnik ne smije biti nemaran pri izboru osobe

⁵⁵ Van den Bergh, G. C. J. J., *Custodiam Praestare: Custodia-Liability or Liability for Failing Custodia*, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis/Legal History Review*, vol. 43, br. 1-2, 1975, str. 68.

⁵⁶ Jansen, *op. cit.* u bilj. 35, str. 242.

⁵⁷ Romac, *Izvori rimskog prava*, *op. cit.* u bilj. 4, str. 405.

⁵⁸ Robinson, *op. cit.* u bilj. 36, str. 340.

⁵⁹ Zimmermann, *op. cit.* u bilj. 20, str. 241.

⁶⁰ Horvat, *op. cit.* u bilj. 19, str. 289.

⁶¹ Romac, *op. cit.* u bilj. 7, str. 308.

⁶² Horvat, *op. cit.* u bilj. 19, str. 289.

⁶³ Vidaković Mukić, *op. cit.* u bilj. 6, str. 110.

⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁵ *Ibid.*

⁶⁶ Šarac, Lučić, *op. cit.* u bilj. 18, str. 211.

odgovorne za njegove stvari. Dužnik će se osloboditi odgovornosti ako stvar slučajno propadne samo ako se ne radi o predaji generičkih stvari.⁶⁷ Dakle, nema odgovornosti te obveza prestaje *ipso iure* ako stvar koja spada u *species* propadne bez dužnikove krivnje, osim u slučajevima kad dužnik odgovara i za *custodiju*.⁶⁸ Tako i Pomponije navodi da dužnik ne odgovara ako rob umre prije isteka roka u kojem ga je trebalo predati – *Si Stichus cesto die dari promissus ante diem moriatur, non tentur prommissor*.⁶⁹

2. VIS MAIOR

Pojam više sile kao neizbježne nesreće koju ljudsko djelovanje ne može spriječiti, itekako je bio poznat rimskim pravnicima. Različiti izvori daju različite sinonime *vis maior*; *vis magna* [Gai. D. 18, 6, 2, 1], *vis naturalis* [Iav. D. 19, 2, 59], *vis extraria* [Alf. - Paul. D. 19, 2, 30, 4], *fatale damnum* [Gai. D. 18, 6, 2, 1; Ulp. D. 4, 9, 3, 1; Ulp. D. 17, 2, 52, 3], *casus maior* [Gai. D. 44, 7, 1, 4; Inst. 3, 14, 2], *casus fortuitus* [Alf. Paul. D. 19, 2, 30, 4; Ulp. D. 16, 3, 1, 35; Inst. 3, 14, 2; Inst. 3, 14, 4], *casus improvisus* [C. 4, 35, 13], *theou bia* [Gai. D. 19, 2, 25, 6], and *vis divina* [Ulp. D. 39, 2, 24,4].⁷⁰ Nije na odmet napomenuti kako neki autori u teoriji dijele *vis maior* i *casus fortuitus*, tj. smatraju *casus fortuitus* vrstom *vis maior* no takva podjela nema nikakav praktični značaj.⁷¹ Jedan od udžbenika rimskog prava definira *vis maior* kao buduću neizvjesnu okolnost koja se nije mogla predvidjeti, a čak i da je predviđena, nije se mogla spriječiti, izbjeći ili otkloniti (npr. erupcija vulkana, zemljotres, poplava, oluja, brodolom, ratno stanje).⁷² Druga definicija govori kako viša sila postoji ako je prirodni događaj ili ljudska radnja vanjski događaj u odnosu na stranke, tj. događaj koji ne ovisi o volji stranaka i koji nije posebno povezan s djelatnošću stranaka, da je taj događaj u trenutku njegovog nastanka bilo nemoguće predvidjeti ili spriječiti te da je prouzročio štetne posljedice.⁷³ Teorija razlama objektivnu i subjektivnu višu silu, ali razlika je samo u izričaju. *Vis maior* je prema tome objektivna viša sila koja odgovara događaju izvanredne nasilnosti, a *vis cui resisti non potest* je subjektivni izričaj koji u svom prijevodu znači sila kojoj se ne može odoljeti.⁷⁴

⁶⁷ Vidaković Mukić, *op. cit.* u bilj. 6, str. 110.

⁶⁸ Romac, *op. cit.* u bilj. 7, str. 321.

⁶⁹ Romac, *op. cit.* u bilj. 4, str. 374-375.

⁷⁰ Vidaković Mukić, *op. cit.* u bilj. 6, str. 110.

⁷¹ Price, T. W., The Role of Casus Fortuitus, Vis Major and Mistake in Actions for Delict, u: *Tydskrif vir Hedendaagse Romeins-Hollandse Reg (Journal for Contemporary Roman-Dutch Law)*, vol. 16, br. 1-2, 1953, str. 1.

⁷² Šarac, Lučić, *op. cit.* u bilj. 18, str. 211.

⁷³ Vidaković Mukić, *op. cit.* u bilj. 6, str. 1509.

⁷⁴ Gerken, J. F., Vis Maior and Vis Cui Resisti Non Potest, u: *Fundamina*, vol. 11, br. 1, 2005., str. 110.

Digeste sadrže podosta primjera koji se smatraju višom silom tj. silom kojoj se ne može oduprijeti.⁷⁵ Slijedom toga, u odnosu na odgovornosti stranaka kod zakupa poljoprivrednog zemljišta, ako dođe do odrona koji odnese sve usjeve, ili ako masline budu oštećene ili se osuše zbog neobične vrućine sunca, gubitak od poplava, svraka, čvoraka i sličnog, potresa te neprijateljskih napada, takav gubitak pada na vlasnika zemlje.⁷⁶ Činjenica da je šteta nastala zbog ptica (svraka i čvoraka) u Digestama svrstana kao posljedica više sile doista je iznenađujuća. Stručna literatura iz područja ornitologije, koja se temelji na zapisima iz antike, navodi kako su svrake i čvorci viđani kako lete u istom jatu te da ih je bilo lako uloviti. Kao metoda lova navodi se primjer iz Aelijanovih zapisa, a potrebno je ostaviti posude pune ulja na mjestima gdje se ptice obično okupljaju, jedna će sjesti na gornji rub, vidjeti svoj odraz u ulju i poletjeti da ga dosegne, zatim neće moći izletjeti.⁷⁷ Vidimo dakle da su ptice kao uzrok nastanka štete zapravo predvidljiva pojava, a i u antičko doba postojali su načini na koje se šteta može spriječiti, pa bi u tom svjetlu točnije bilo govoriti o *culpi* nego o *vis maior*. Razlog zašto su Rimljani ipak odlučili da je riječ o višoj sili možda se krije u vjerovanju da svrake koje se glasaju u kasno popodne nagovještaju kišu, ali i dobro vrijeme poslije nevremena.⁷⁸ Zanimljiv je, doduše, i različit pristup prema pticama u različitim podnebljima, pa tako Aelijan tvrdi da su ljudi u Tesaliji, Lemnosu i Iliriji hranili svoje svrake o javnom trošku jer su one uklanjale jaja i mlade skakavaca koji bi inače uništili njihove usjeve, dok su ljudi koji su živjeli na vrhu Jadrana pokušavali spriječiti svrake da im iskopaju sjeme žita nudeći im ječam, ulje i medene kolače.⁷⁹ Potrebno je napomenuti kako je Aelijan autor antičke Grčke, no to nikako ne bi trebalo oduzeti značaj njegovim opažanjima u kontekstu ovoga rada.

U Digestama se također kao slučajevi više sile navode: brodolom, rušenje zgrada, požar, odron ili potres, jaki vjetrovi, neizbježne opasnosti putovanja, poplave, bilo morske ili riječne, djela razbojnika i pljačkaša, i gusara, pljačka ili pobuna, neprijateljsko djelovanje, kao i neočekivane ili neobjašnjive smrti robova ili drugih životinja. Dva teksta govore o bijegu robova koji su se činili pouzdanim i na koje nije bilo uobičajeno postavljati bilo kakav nadzor, a što se smatralo neočekivanim i u praktičnom rimskom životu, nešto što se nije moglo spriječiti.⁸⁰ Kao primjer navodi se i kako dužnik koji je mogao dokazati da je izgubio svoje knjigovodstvene zapise zbog brodoloma, rušenja, požara ili slične nesreće (*alio simili*

⁷⁵ Robinson, *op. cit.* u bilj. 36, str. 337.

⁷⁶ *Ibid.*

⁷⁷ Arnott, W. G, *Birds in the Ancient World From A to Z*, Routledge Taylor & Francis Group, London i New York, 2007. str. 156.

⁷⁸ *Ibid.*

⁷⁹ *Ibid.*

⁸⁰ Robinson, *op. cit.* u bilj. 36, str. 340.

casu) nije bio odgovoran bankaru od kojeg je posudio novac.⁸¹ Općenito je požar (*incendium*) smatran višom silom, a radilo se o opasnosti koja je prijetila izvana, nepredvidljiva vatrena stihija iz nepoznatog izvora, ali i o riziku koji dolazi iz peći i ognjišta na imanjima iz kojih se nepredviđeno mogla proširiti buktinja.⁸² Justinijan u Institucijama nabraja: ako rob umre ili bude povrijeđen u nekom dijelu tijela, ili zgrade u cjelini, odnosno neki njihov dio, izgore u požaru ili zemljište kao cjelina, odnosno neki njegov dio bude uslijed nadiranja rijeke odnesen (odplavljen) ili je zbog poplave odnosno zbog odnošenja drveća bujicom postalo manje vrijedno, govori se o višoj sili.⁸³

3. ODGOVORNOST ZA VIS MAIOR

Jedan od temeljnih interesa ovoga rada predstavlja razmatranje više sile kao činjenice zbog koje se ne odgovara za štetu, ali nikako se takva postavka ne smije uzeti kao zadana bez iznimke. Već spomenuta je sloboda ugovaranja pa se tako moglo ugovoriti da dužnik odgovara i za *vis maior*, ali postoje situacije u kojim dužnik po tom principu odgovara iako nije ugovoreno.

Snijeg kao viša sila spominje se samo na jednom mjestu u Digestama i to na primjeru prodaje žita. Naime, nagli snijeg uništio je žito kupljeno kao stojeći usjev, i prodavatelj, koji je prihvatio rizik od više sile ili oluje, smatran je odgovornim, pod uvjetom da se takav pad nije mogao očekivati u to doba godine.⁸⁴ Poseban odnos odgovornosti nalazimo kod ugovora o zajmu (*mutuum*). Ovdje govorimo o realnom kontraktu koji nastaje kad jedna strana (zajmodavac) predaje drugoj strani (zajmoprimcu) određenu svotu novca ili drugu zamjenjivu stvar u vlasništvo s obvezom da dužnik vrati vjerovniku jednaku količinu stvari iste vrste i kakvoće.⁸⁵ Ovdje zajmoprimac snosi rizik propasti stvari i uslijed više sile npr. požar, urušenje, brodolom ili napad neprijatelja.⁸⁶ S obzirom na to da se radi o zamjenjivim i potrošnim stvarima, koje su po rimskom shvaćanju ulazile u pojam *res nec mancipi*, dolazilo je do prijenosa vlasništva,⁸⁷ pa je sasvim logično da vlasnik stvari snosi sve rizike koji na to padaju. Raspodjela rizika ponešto je kompliciranija kod pomorskog zajma koji se daje na rizik vjerovnika, dužnik ne odgovara za višu silu koja se dogodi prije nego što brod stigne na

⁸¹ Jansen, *op. cit.* u bilj. 35, str. 240.

⁸² Karlović, T., Ignis, incendium, fortuitus casus - D. 19, 2, 9, 3 i opasnost štete od požara kod locatio fundi, u: *Pravni vjesnik*, vol. 37 br. 3-4, 2021., str. 32.

⁸³ Romac, *op. cit.* u bilj. 4, str. 405.

⁸⁴ *Ibid.*, str. 343.

⁸⁵ Romac, *op. cit.* u bilj. 7, str. 339.

⁸⁶ Jansen, *op. cit.* u bilj. 35, str. 239.

⁸⁷ Romac, *op. cit.* u bilj. 7, str. 63.

odredište; inače bez ovakvog ugovora dužnik se ne može osloboditi odgovornosti za pomorsku nesreću (havariju).⁸⁸

Za višu silu će odgovarati i onaj koji je stvar koristio suprotno ugovorenoj upotrebi, kao i onaj koji nije stvar koristio primjenom dužne pažnje.⁸⁹ U radu koji analizira Ulpijanov tekst D. 19, 2, 9, 3, a vezano za pitanje odgovara li zakupoprimac za štetu od požara, navodi se da ako držanje vatre nije bilo dopušteno, a zakupoprimac je postupio protivno, on će odgovarati neovisno o krivnji.⁹⁰ U Justinijanovim institucijama nalazimo i zapise kako će osoba koja je stvar posudila, a suprotno ugovoru istu ponijela sa sobom na putovanje, odgovarati i za višu silu ako je izgubi npr. tijekom napada neprijatelja ili pljačkaša ili u havariji.⁹¹

4. PAUPERIES

Posebni slučajevi naknade štete koji se odnose na štetu koju učine životinje nisu ulazili u opći pojam i teoriju o naknadi štete. Naime, životinja je uzrokovala štetu, ali u klasičnom rimskom pravu više se nije smatrala sposobnom počiniti delikt; vlasnik također nije počinio delikt već je samo bio odgovoran za potencijalni izvor rizika za druge.⁹² Takve štete imale su i poseban naziv – *pauperies*, a oštećenik se mogao poslužiti s *actio de pauperie* ili *actio de pastu pesoris* kao noksalnim tužbama.⁹³ Sama suština odgovornosti je štetni čin životinje *contra naturam sui generis*,⁹⁴ a taj standard dodaje pomutnju u razgraničenju slučaja i više sile. Nije uobičajeno da životinja za vuču pobjegne, a ako to učini zbog nekog unutarnjeg uzbuđenja ili poroka navedenim će se tužbama (*actio*) tražiti utvrđenje vlasnikove odgovornosti; ipak ako se bježanje može pripisati nekim neočekivanim okolnostima koje predstavljaju *casus fortuitus*, tj. da nije ni sama životinja kriva, vlasnik će biti oslobođen odgovornosti.⁹⁵

Prema testu *contra naturam*, *actio de paupere* neće biti uspješna, tj. vlasnik neće odgovarati ako je konj nekoga udario jer je bio uboden, udaren ili ranjen; ako je jedan bik bio izazvan od strane drugog da učini štetu, ili ako je mazga prevrnula svoj teret na nekoga jer je bila preopterećena ili se spotaknula zbog neravnina na cesti ili ako je osoba koja se mulom

⁸⁸ Romac, *op. cit.* u bilj. 4, str. 393.

⁸⁹ Van den Bergh, *op. cit.* u bilj. 31, str. 68.

⁹⁰ Karlović, *op. cit.* u bilj. 82, str. 36. i 44.

⁹¹ Collett Sandars, T., *The Institutes of Justinian; with English introduction, translation and notes*, 7. izdanje, Longmans, Green and Co., London, 1917., str. 427.

⁹² Zimmermann, *op. cit.* u bilj. 20, str. 1100.

⁹³ Romac, *op. cit.* u bilj. 7, str. 313.

⁹⁴ Price, *op. cit.* u bilj. 37, str. 4.

⁹⁵ *Ibid.*

koristila bila nemarna.⁹⁶ Ipak postojale su situacije kada je vlasnik bio odgovoran iako je ponašanje životinje teško moglo biti okarakterizirano kao spontano.⁹⁷ Standard je počivao na karakteristikama domaćih životinja, pa ako je životinja učinila nešto karakteristično i prirodno za svoju vrstu, ali isto ne bi napravila da je primjereno ukroćena tada vlasnik i dalje odgovara.⁹⁸

Zanimljivo je kako Price takve vanjske pojave paušalno svrstava kao *casus fortuitus* jer mnogi od konkretnih primjera koje Zimmerman navodi ne zadovoljavaju pretpostavke više sile. Naravno, vjerojatno nije predvidljivo da će netko konja raniti, ali ne možemo to smatrati neotklonjivim činom. Također, ako jedan bik izazove drugoga, a oboje su trebali biti pod nadzorom vlasnika, tada ćemo prije govoriti o *culpi* nego o višoj sili ili slučaju. Preopterećenost mazge isto tako nije ništa doli odgovornost pojedinca, a neravnine na cesti jesu neotklonjive, ali su isto tako i predvidljive te se šteta može izbjeći primjenom dužne pažnje. Zimmerman nigdje ove razloge ne navodi kao *casus fortuitus*⁹⁹ (niti koristi drugi sinonim više sile) već kao čisto izvanjske uzroke ponašanja životinje koji nisu unutarnje, karakterne prirode niti „loš odgoj životinje“ nego prirodna reakcija na vanjske podražaje.

5. ODGOVORNOST PREMA LEX AQUILIA

Lex Aquilia, tj. Akvilijev zakon o šteti jedan je od najvažnijih izvora rimskoga prava donesen 287. ili 286. pr. n. e. koji je regulirao naknadu štete uslijed uništenja ili oštećenja tuđe imovine.¹⁰⁰ Važan je u kontekstu ovoga rada jer iz njega izvire tzv. akvilijanska odgovornost koja je svoje granice proširivala kako se rimsko pravo razvijalo. Prvotno se protupravnost nije povezivala s krivnjom, tj. svako djelo koje je učinjeno suprotno postojećem pravu smatrano je protupravnim bez obzira na svijest počinitelja, ali se još u doba republike počelo odstupati od tog stajališta.¹⁰¹ Razvoj prava usmjeren je na oslobođenje od odgovornosti ako se krivnja može isključiti (npr. samoobrana), ali s druge strane pojam krivnje po *Lex Aquilia* široko je tumačen – *in lege Aquilia et levissima culpa venit*.¹⁰² Tako ekstenzivno tumačenje krivnje znači da jedino *casus*¹⁰³ može osloboditi štetnika odgovornosti.

⁹⁶ Zimmermann, *op. cit.* u bilj. 20, str. 1102.

⁹⁷ *Ibid.*

⁹⁸ *Ibid.*

⁹⁹ *Ibid.*

¹⁰⁰ Romac, *op. cit.* u bilj. 7, str. 400.

¹⁰¹ *Ibid.*, str. 401.

¹⁰² *Ibid.*

¹⁰³ Romac, *op. cit.* u bilj. 7; Nepreciznost u sferi razgraničenja pojmova vidimo i u ovom udžbeniku, pa tako piše na stranici 402: „znači da se nije odgovaralo samo za štete nastale pukim slučajem (*casus fortuitus*)“, a na

Ne radi se o slučaju ako osoba siječe granu iznad javne površine i ne uzvikne upozorenje te grana padne prolazniku na glavu; farmer odgovara susjedu za štetu ako pali ostatke žetve na vjetrovit dan pa ju ne može kontrolirati; tko baca koplje kao sport, ali izvan odgovarajućeg sportskog terena, bit će smatran odgovornim ako pogodi i ubije roba koji slučajno prolazi.¹⁰⁴ Vrlo specifičan i iznenađujući primjer nalazimo u Digestama: „Mela također piše (navodeći primjer) da se i u slučaju kada se nekolicina igrala loptom, pa netko od njih jače udari loptu tako da ona udari u ruku brijača pa nož kojim je brijač brijao roba presječe ovome grkljan – postavlja pitanje tko je od tih osoba kriv i tko odgovara po Akvilijevom zakonu. Prokul smatra da je kriv brijač i to je istina, ako je brijao ljude na mjestu gdje se obično igra (loptom) ili gdje se često prolazi; to je ono što se njemu može upisati u krivnju. Ipak, nije loše rečeno ni to da, kada netko ode da se brije brijaču koji je namjestio stolicu na opasnom mjestu, mora sam sebi pripisati tu nepažnju“.¹⁰⁵ Dakle, nema krivnje i radit će se o slučaju ako je onaj koji siječe granu uzviknuo upozorenje ili je bacio granu na privatni posjed gdje nema staze za prolazak; ako je farmer izabrao miran dan za palež granja i poduzeo sve potrebne mjere da se vatra ne proširi; ako je bacač koplja vježbao na za to predviđenom mjestu; ako je brijač brijao na mjestu gdje se inače ne igra loptom.¹⁰⁶ Vidimo da Rimljani pitanje krivnje rješavaju kazuistički i ne zamaraju se standardiziranim testovima ili formulama, a predvidljivost ili nemarnost potencijalno su važne teme, ali nisu nužno i konačno određivale pitanje odgovornosti.¹⁰⁷

U izvorima nalazimo primjere koje je teško svrstati pod pojam krivnje, kažnjive kao delikt *damnum inuria datum*.¹⁰⁸ Sentenca *imperitia culpa adnumeratur* (neiskustvo se računa kao krivnja) odnosila se kako na Akvilijansku odgovornost, tako i na odgovornost iz kontrakata *locatio conductio operis* ili *operarum*.¹⁰⁹ Prema tome, i tjelesna slabost (*infirmitas*) smatrana je krivnjom u nekim poslovima: „Ako mazgar nije mogao zbog svog neiskustva zadržati trku mazgi pa one uslijed toga pogaze tuđeg roba, obično se kaže da on odgovara po osnovi nepažnje (*culpa*); to se isto kaže i u slučaju ako on trku mazgi nije mogao zadržati zbog svoje slabosti jer se ne može smatrati nepravičnim ako se slabost ubroji u nemarnost budući da se nitko ne treba prihvaćati onoga za što zna ili treba da zna da tu

stranici 311. poistovjećuje *vis maior* i *casus fortuitus*, no u ovom kontekstu radi se o slučaju, a ne samo višoj sili.

¹⁰⁴ Zimmermann, *op. cit.* u bilj. 20, str. 1008.

¹⁰⁵ Romac, Izvori rimskog prava, *op.cit.* u bilj. 4, str. 451.

¹⁰⁶ Zimmermann, *op. cit.* u bilj. 20, str. 1008.

¹⁰⁷ *Ibid.*

¹⁰⁸ Romac, *op. cit.* u bilj. 7, str. 402.

¹⁰⁹ Zimmermann, *op. cit.* u bilj. 20, str. 1009.

njegova slabost može biti kasnije drugome opasna. Isto pravilo vrijedi i za onoga tko nije mogao zadržati trku konja kojega je uzjahao, zbog svog neiskustva ili slabosti“.¹¹⁰ Dodatno se navodi primjer liječnika koji zbog svog nedovoljnog iskustva nije izliječio roba kad mu je ovaj bio povjeren.¹¹¹ No, ne treba naprečac zaključivati da se radi o subjektivnom ocjenjivanju njihovog iskustva ili predviđanju štete, zapravo je riječ o dobrom primjeru objektivnog pristupa u kojem je važno zaključiti posjeduju li vještine koje se razumno mogu očekivati od čovjeka njegove profesije.¹¹²

6. CASUS MEDIUS

Istražujući *casus* kao pojam kako bismo razumjeli razlike *casus minoris* i *vis maior*, nailazimo na novi dogmatski pojam koji označava nešto između spomenuta dva temeljna razlikovanja *casusa*. Siklosi definira *casus medius* kao slučaj koji je predvidljiv, ali čije bi sprečavanje zahtijevalo izrazito visok stupanj dužne pažnje koja se nije mogla očekivati niti od dužnika odgovornih za *custodiju*.¹¹³ Nadalje navodi kako je nasilje granica odgovornosti za *custodiju* upućujući na praksu starih Rimljana koji dužnika oslobađaju odgovornosti za *rapinu* i *damnum ab alio datum*.¹¹⁴

Suprotno tome Zimmerman navodi kako *custodija* uključuje odgovornost za gubitak određene stvari tijekom krađe neovisno o krivnji dužnika.¹¹⁵ *Actio furti* može upotrijebiti i krojač kojemu je povjerena odjeća, a njemu ta odjeća biva ukradena. U toj situaciji, objašnjava, na gubitku je zapravo krojač, a ne vlasnik odjeće jer je krojač odgovoran za *custodiju* i vlasnik protiv njega može podići *actio locati* jer krađa nije *vis maior* pa se obrtnik niti ne može osloboditi odgovornosti.¹¹⁶ Romac¹¹⁷ *rapinu* shvaća kao kvalificirani oblik *furtum-a*, stoga je *actio vi bonorum raptorum* kao i *actio furti* mogao podići i onaj koji ima interes da stvar sačuva; time Zimmermanov primjer možemo konkretno primijeniti i na *rapinu*. Također, navodi se da je dužnik odgovoran za *custodiju*, odgovoran i za krađu koju počine njegovi sluge, a prema Marcelu i Ulpijanu i za *damnum iniuria ab alio datum*.¹¹⁸

Nova dogmatska trodioba *casusa* na *casus minor*, *casus medius* i *vis maior* čini se nepotrebnom. Navedeni primjer krojača koji odgovara i u slučaju krađe nalazimo i u

¹¹⁰ Romac, *op. cit.* u bilj. 4, str.451.

¹¹¹ Romac, *op. cit.* u bilj. 7, str. 402.

¹¹² Zimmermann, *op. cit.* u bilj. 20, str. 1009.

¹¹³ Siklosi, *op. cit.* u bilj. 15, str. 189.

¹¹⁴ *Ibid.*, str. 190.

¹¹⁵ Zimmermann, *op. cit.* u bilj. 20, str. 933.

¹¹⁶ *Ibid.*

¹¹⁷ Romac, *op. cit.* u bilj. 7, str. 399.

¹¹⁸ Zimmermann, *op. cit.* u bilj. 20, str. 1121.

hrvatskom udžbeniku rimskog prava¹¹⁹ koji citira Gajeve zapise kao dokaz svojih tvrdnji.¹²⁰ Osim toga, izrijekom se na nekoliko mjesta navodi kako je *custodija* odgovornost za povrat stvari u svakom slučaju, bez obzira na krivnju, a osobito za slučaj krađe ili ako bi je netko treći ošteti.¹²¹ Ipak, nekoliko autora naglašava kako se samo obična krađa smatra slučajem,¹²² pa ne možemo sasvim isključiti točnost navoda iznesenih pri argumentaciji uvođenja pojma *casus medius* iako ono nema značaja u suvremenim pravnim poredcima.

¹¹⁹ Boras, M., Margetić, L., *Rimsko pravo*, Pravni fakultet Zagreb, Zagreb, 1980., str. 165.

¹²⁰ *Ibid.*, str. 205.

¹²¹ Boras, Margetić, *op. cit.* u bilj. 119, str. 142.; Šarac, Lučić, *op. cit.* u bilj. 18, str. 210.

¹²² Prichard, A. M., *Leage's roman private law*, 3. izdanje, Macmillan & Co Ltd., London, 1961., str. 327. i Van den Bergh, *op. cit.* u bilj. 31, str. 68.

V. SLUČAJ I VIŠA SILA U HRVATSKOM OBVEZONOM PRAVU

Suvremena literatura građanskog prava slučaj karakterizira kao događaj koji se mogao spriječiti da smo ga predvidjeli, a višu silu kao događaj koji i da smo predvidjeli nismo mogli spriječiti. Prema tome, slučaj je događaj koji se štetniku ne može pripisati u krivnju. Razlikovanje više sile i slučaja nije važno u praksi kada se odgovara prema pravilima subjektivne odgovornosti, koja dominira u suvremenom građanskom pravu, ali je od iznimne važnosti kada govorimo o objektivnoj odgovornosti.¹²³ Načela rimskoga prava *casus a nullo praestatur* i *casus sentit dominus* zadržala su se i do danas, a suvremeno pravo dogradilo je temelje na kojima je nastalo. Vrhovni sud Republike Hrvatske u svojoj odluci potvrđuje i teorijsku i praktičnu razliku ova dva pojma te navodi: „Viša sila i slučaj su međusobno različiti pravni pojmovi koji se međusobno isključuju. Dakle, ako je jedan događaj imao obilježje više sile, onda ne može imati i obilježje slučaja. ... Prema pravnoj teoriji viša sila objektivno je nepredvidiva i neuklonjiva, dok se kod slučaja nepredvidivost i neuklonjivost ne zahtijevaju“.¹²⁴

1. RELEVANTNOST RAZLIKOVANJA PREMA ODREDBAMA ZAKONA O OBVEZNIM ODNOSIMA

Viša sila kao takva spominje se na nekoliko mjesta u Zakonu o obveznim odnosima: kad zakup i najam prestaju zbog propasti stvari uslijed više sile,¹²⁵ kod ugovora o prijevozu stvari, kad prijevoznik nema pravo ni na dio naknade ako u tijeku prijevoza pošiljka propadne zbog više sile,¹²⁶ kad se skladištar može ograditi od odgovornosti za štetu na robu,¹²⁷ kod odgovornosti otpremnika kad odstupi od dobivenih uputa¹²⁸ i vezano za naknadu u slučaju propasti stvari oduzete na nedopušten način.¹²⁹ Zakonodavac je u ostalim člancima koristio sam opis situacije upotrebljavajući riječi „vanjske, izvanredne i nepredvidive okolnosti“, misleći pritom na višu silu. Potrebno je i ovdje imati na umu razliku ugovorne i izvanugovorne odgovornosti za štetu jer se dužnik neće pri svakoj objektivnoj odgovornosti moći jednako ekskulpirati razlozima više sile i slučaja. S time u skladu, kad govorimo o pravu na popravljavanje štete proizašle iz ugovornog odnosa, dužnik odgovara i za djelomičnu ili potpunu nemogućnost ispunjenja, iako tu mogućnost nije skrivio, ako je nastupila nakon

¹²³ Klarić, P., Vedriš, M., *Građansko pravo*, 7. izdanje, Narodne novine, Zagreb, 2009., str. 611.

¹²⁴ VSRH Rev 556/2008-2 od 20. svibnja 2009.

¹²⁵ Zakon o obveznim odnosima (dalje u tekstu: ZOO), Narodne novine, br. 35/05, 41/08, 125/11, 78/15, 29/18, 126/21, 114/22, 156/22, 155/23 članak 548. i 578.

¹²⁶ ZOO, članak 675.

¹²⁷ ZOO, članak 745.

¹²⁸ ZOO, članak 855

¹²⁹ ZOO, članak. 1087

njegova dolaska u zakašnjenje, za koje odgovara; ali u sljedećem stavku navodi da se oslobađa odgovornosti ako dokaže da bi stvar koja je objekt činidbe slučajno propala i da je on svoju obvezu na vrijeme ispunio.¹³⁰ Komentar ovog članka tako objašnjava da i pod pretpostavkama iz stavka 4. dužnik neće odgovarati za štetu dokaže li da bi stvar koja je predmet obveze slučajno propala i da je svoju obvezu ispunio na vrijeme (stavak 5), pa se može osloboditi i objektivne odgovornosti. Napominje kako izraz „slučajno propala“ treba tumačiti tako da se oslobođenje od odgovornosti ne odnosi samo na višu silu, nego i na slučaj jer na temelju stavka 4. ovoga članka dužnik već odgovara po načelu uzročne veze i oslobađa se ako dokaže djelovanje više sile, pa stavak 5. ne bi imao smisla kad bi se oslobođenje u tom kontekstu odnosilo samo na višu silu, a ne i na slučaj.¹³¹ U sljedećem članku nalazimo opću odredbu prema kojoj se dužnik oslobađa odgovornosti za štetu ako dokaže da nije mogao ispuniti svoju obvezu, odnosno da je zakasnio s ispunjenjem obveze zbog vanjskih, izvanrednih i nepredvidivih okolnosti nastalih poslije sklapanja ugovora koje nije mogao spriječiti, otkloniti ili izbjeći.

Jednako kao i u rimskom pravu, tako i ovdje moguće je ugovorno proširiti odgovornost dužnika i na štetu prouzročenu višom silom, no takvo što vrlo je rijetko u praksi jer bi dužnik vrlo lako tome mogao suprotstaviti prigovor protivnosti takve klauzule načelu savjesnosti i poštenja.¹³²

S druge strane nalazi se izvanugovorna odgovornost čije pretpostavke odgovornosti su navedene u članku 1045. Osnovni princip je subjektivna odgovornost, a odgovornost po objektivnom kriteriju predviđena je za štete od stvari ili djelatnosti od kojih potječe povećana opasnost od nastanka štete, dok se u drugim slučajevima tako odgovara kad je posebno propisano.¹³³ Uz opću odredbu iz članka 1045. stavka 3. i 4., odgovornost po kriteriju uzročnosti uređena je člancima 1063. do 1080. uz posebnu odgovornost organizatora priredbi.¹³⁴ Zakon o obveznim odnosima nije jedini zakon koji propisuje posebnu odgovornost, pa tako npr. Zakon o zaštiti na radu navodi kako se ozljeda na radu i profesionalna bolest koju je radnik pretrpio obavljajući poslove za poslodavca smatra da potječe od rada i poslodavac za nju odgovara po načelu objektivne odgovornosti.¹³⁵ Odredbe o odgovornosti za štetu od opasne stvari ili opasne djelatnosti u Zakonu o obveznim odnosima sadrže u sebi definiciju više sile prema kojoj se vlasnik oslobađa odgovornosti ako

¹³⁰ ZOO, članak 342. stavak 4 i 5.

¹³¹ Gorenc, *op. cit.* u bilj. 5, str. 550.

¹³² *Ibid.*, str. 553.

¹³³ *Ibid.*, str. 1713.

¹³⁴ *Ibid.*, str. 1712.

¹³⁵ Zakon o radu, Narodne novine, br 93/14, 127/17, 98/19, 151/22, 46/23, 64/23, članak 25.

dokaže da šteta potječe od nekog nepredvidivog uzorka koji se nalazio izvan stvari, a koji se nije mogao spriječiti, izbjeći ili otkloniti.¹³⁶ Takve formulacije u Zakonu neizmjerne su bitne jer same po sebi sadrže kriterije koji moraju biti zadovoljeni kako bismo mogli upotrijebiti institut više sile u konkretnom slučaju. Dakle, u isto vrijeme moraju postojati sljedeći čimbenici: u odnosu na stranke događaj mora biti vanjski (izvan stvari, odnosno nastaje i djeluje na njihov odnos izvan kruga njihovih djelatnosti), događaj mora biti izvanredan, nepredvidiv (ne nastupa redovito nego iznimno i neočekivano), mora biti neotklonjiv i neizbježan (ne može se spriječiti, izbjeći ili otkloniti načinima i sredstvima koja se razumno mogu očekivati od određene osobe) te događaj mora biti takav da ima štetne posljedice. Takav događaj svojim načinom i snagom prekida uzročnu vezu između učinjene štete i onog uzroka za koji određena osoba odgovara. S druge pak strane, kod slučaja se nepredvidivost i neuklonjivost ne zahtijevaju niti uzrok mora biti vanjski, tj. njega da smo predvidjeli mogli bismo spriječiti.¹³⁷ Slučaj se najčešće veže za slučajnu propast ili oštećenje stvari kod kupoprodaje ili ostave, no važan je i kod ugovora o osiguranju.

Kratko ćemo se osvrnuti na isključenje odgovornosti u medicini s obzirom na to da je to vrlo kompleksno područje koje zahtijeva posebnu pažnju. U medicinskom odštetnom pravu slučaj kao takav tumači se pomalo drugačije. Jedan od razloga isključenja odgovornosti za liječničku pogrešku je tzv. nesretan slučaj, a koji se u njemačkoj literaturi naziva i „sudbinski tijek bolesti“ što nije ništa drugo do poseban izraz općeg životnog rizika.¹³⁸ Kako je već navedeno, kad se primjenjuju pravila subjektivne odgovornosti ne odgovara se za štete nastale slučajem te njih snosi onaj kome su se dogodile. Postoje ponekad određene slučajnosti, posebno nepovoljan stjecaj okolnosti, osobitosti bolesnikova organizma i sl. koje se prema postojećem stanju medicinske znanosti nisu mogle predvidjeti – npr. alergija na određeni lijek, smrt zbog narkoze dane prema zahtjevima anesteziologije.¹³⁹ Ovdje vidimo kako se staro rimsko načelo *casus sentit dominus* zadržalo u svom izvornom obliku.

¹³⁶ ZOO, članak 1067. stavak 1.

¹³⁷ Gorenec, *op. cit.* u bilj. 5, str. 1763.

¹³⁸ Klarić, *op. cit.* u bilj. 3, str. 421.

¹³⁹ *Ibid.*

2. VIŠA SILA U PRAKSI HRVATSKIH SUDOVA

Poneki zakoni kao *lex specialis* nabrajaju događaje koji se mogu smatrati višom silom pa tako Zakon o energiji propisuje da su to svi događaji i okolnosti koji, da su i mogli biti predviđeni, ne bi mogli biti spriječeni i na koje se ne može utjecati, umanjiti ih, otkloniti ili ukinuti njihovo djelovanje, kao na primjer elementarne nepogode (potres, poplava, udar groma, oluja, suša, djelovanje leda i drugo), epidemije, eksplozije koje nisu posljedica nepravilnog i nepažljivog rukovanja i koje se nisu mogle predvidjeti, a nisu posljedica dotrajalosti materijala i opreme, rat, pobuna ili sabotaža, odluke Vlade Republike Hrvatske iz čl. 23. tog Zakona kao i svi događaji i okolnosti za koje u slučaju dvojbe posebna arbitraža odluči da se radi o višoj sili.¹⁴⁰

U izvjesnom vremenskom periodu rat kao viša sila na hrvatskim je sudovima predstavljan kao opravdanje za sve. U predmetu štete zbog neispunjenja ugovorne obveze sud navodi da je tuženik bez svoje krivnje došao u situaciju zbog ratnih okolnosti da nije mogao isporučiti tužitelju ugovorene stanove te je odbio tužbeni zahtjev.¹⁴¹ Ipak, sama činjenica postojanja rata ne predstavlja višu silu, ako između rata i konkretne situacije nema uzročne veze. Navedeno dokazuje i odluka Vrhovnog suda u kojoj se navodi: „Revizijske tvrdnje da je gubitak dokumentacije uzrokovan višom silom, kakva je granatiranje i teško oštećenje V. Š., također nije prihvatljiva, jer nesređivanje poslovne dokumentacije ni 7 godina nakon ratnih operacija ne predstavlja višu silu i nije razlog za ponavljanje pravomoćno dovršenog postupka.“¹⁴²

Prirodne pojave, da bi se smatrale višom silom, moramo promatrati s obzirom na njihovu učestalost u određenom podneblju kako bismo prepoznali silinu i jačinu koju priroda donosi. Udar groma, o čemu će biti riječi u nastavku, ne možemo smatrati višom silom, ali sudska praksa primjenu ovog instituta dopušta u slučaju pijavice. Sud je prilikom ocjene radi li se o višoj sili ocjenjivao sve činjenice važne za utvrđivanje jačine i neotklonjivosti ove pojave.

„U postupku pred nižestupanjskim sudovima je utvrđeno:

- da je do povrede tužitelja došlo prevrtanjem kontejnera (u koji se bio sklonio tužitelj) uslijed djelovanja rušilačke ‘pijavice’,
- da je kontejner predviđen za smještaj radnika tuženika bio postavljen u skladu s pravilima struke,
- da je zbog djelovanja iste te ‘pijavice’ na istom području uništeno 50 kuća, počupano stabala, električnih vodova i sl.,

¹⁴⁰ Zakon o energiji, Narodne novine br. 120/12, 14/14, 95/15, 102/15, 68/18, članak 31.b stavak 2.

¹⁴¹ VSRH Rev 985/03 od 9. ožujka 2006.

¹⁴² VSRH Revr 694/2006-2 od 20. prosinca 2006.

- da je 'pijavica' vrtlog vjetra, u kojem na rubovima brzina vjetra doseže i 250 km/h, velike razorne moći, malih prostornih dimenzija i kratkog trajanja,
- da se nastanak 'pijavice' kao prirodnog fenomena i rezultata specifičnih uvjeta i atmosferskih procesa ne može izravno predvidjeti, a ne postoje metode kojima bi bilo moguće spriječiti nastanak i njen razvoj,
- da se 'pijavica' pojavljuje razmjerno rijetko u našem podneblju.

Imajući na umu navedeno činjenično stanje, pravilna je ocjena nižestupanijskih sudova da je u konkretnom slučaju ispunjen uvjet za oslobođenje tuženika od odgovornosti tužitelju za nastalu štetu, jer je do nastanka štetnog događaja došlo uslijed djelovanja više sile. Naime, u konkretnom slučaju 'pijavica' kao prirodni fenomen ispunjava sve navedene uvjete iz čl. 177. st. 1. Zakona o obveznim odnosima ("Narodne novine", broj 53/91, 73/91, 3/94, 7/96 i 112/99) da bi se smatrala višom silom: - pojava izvan djelatnosti tuženika, čije se djelovanje nije moglo predvidjeti, ni izbjeći ili otkloniti".¹⁴³

Dakle, kao što i osnovna pravila parničnog postupka nalažu koje će činjenice sud uzeti kao dokazane, odlučuje prema svom uvjerenju na temelju savjesne i brižljive ocjene svakog dokaza zasebno i svih dokaza zajedno, a i na temelju rezultata cjelokupnog postupka.¹⁴⁴ U tom smislu potrebno je pristupiti i procjeni okolnosti koje će se prema svim dokazima moći pripisati institutu više sile.

3. SLUČAJ U PRAKSI HRVATSKIH SUDOVA

Slučaj kao takav, osim ako ne govorimo o slučajnoj propasti stvari, nema izričite primjene u praksi, nego kao primjere možemo navesti odluke u kojima sudovi određuju kako nije riječ o višoj sili, a ujedno ne navode krivnju dužnika, tj. najčešće tuženika. Pa tako u presudi koja se bavi naknadom štete proizašle iz ugovora o organiziranju putovanja, a u kojem organizator odgovara za štetu zbog potpunog ili djelomičnog neispunjenja prema kriteriju uzročnosti,¹⁴⁵ sud kašnjenje leta zbog nevremena ne smatra višom silom.

„Naime, drugotuženik u žalbi ukazuje na nevrijeme kao uzrok kašnjenja aviona, koje smatra vanjskom, izvanrednom i nepredvidivom okolnošću koju nije mogao spriječiti, otkloniti ili izbjeći. Međutim, nevrijeme ne predstavlja objektivno nepredvidiv i neuklonjiv događaj, pa se ne može smatrati višom silom. Da bi neki događaj imao pravno obilježje više sile potrebno

¹⁴³ VSRH Revr 625/2003-2 od 11. svibnja 2004.

¹⁴⁴ Zakon o parničnom postupku, Narodne novine br. SL SFRJ 4/77, 36/77, 6/80, 36/80, 43/82, 69/82, 58/84, 74/87, 57/89, 20/90, 27/90, 35/91, i NN 53/91, 91/92, 58/93, 112/99, 88/01, 117/03, 88/05, 02/07, 84/08, 96/08, 123/08, 57/11, 148/11, 25/13, 89/14, 70/19, 80/22, 114/22, 155/23, članak 8.

¹⁴⁵ Gorenec, *op. cit.* u bilj. 5, str. 1373.

je, uz ostalo, da je nepredvidiv, izvanredan, a nevjerojatno se ne može smatrati takvim događajem, jer se radi o prirodnom fenomenu koji se povremeno javlja na svakom području. Prema tome, ne može se smatrati da je uzrok kašnjenja aviona vanjska, izvanredna i nepredvidiva okolnost koju drugotučnik nije mogao spriječiti, otkloniti ili izbjeći¹⁴⁶. Ovo je primjer o kojemu se može povesti rasprava jer ga ne možemo bespogovorno uvrstiti pod institut slučaja. Složit ćemo se kako je kašnjenje letova zbog nevremena lako predvidiva situacija, ali otklonjivost je segment u kojemu je suština razlikovanja više sile i slučaja. Već je gore navedeno kako je slučaj događaj koji bismo, da smo ga predvidjeli, mogli spriječiti, a viša sila je događaj koji da smo i predvidjeli nismo mogli spriječiti.¹⁴⁷ Prema presudi možemo zaključiti kako je organizator primijenio potrebnu pažnju prilikom odabira avioprijevoznika kao podugovaratelja, ali on svejedno odgovara za propuste trećih kojima je povjerio izvršenje usluga prijevoza. Pitanje koje bi se moglo postaviti jest može li organizator putovanja izbjeći moguće kašnjenje leta, a da pritom putnicima omogući istu kvalitetu putovanja. U ovom slučaju se radilo o letu Zagreb – Frankfurt (koji održavaju česte linije) s presjedanjem za New York, pa zaključujemo kako je organizator mogao za putnike rezervirati raniji let i time otkloniti štetu. No, pitanje je postoji li prostor za raspravu ako se radi o gradovima s lošom povezanošću gdje bi raniji let zahtijevao čekanje na presjedanje do krajnje destinacije npr. 10 sati, a kasniji let, koji je u kašnjenju, bi u normalnim okolnostima stigao sat vremena prije polijetanja drugog aviona.

Česti su primjeri presuda koje se odnose na naknade štete proizašle iz ozljeda na radu, a za koje poslodavac odgovara objektivno: „Utvrđeno je da je tužitelj 27. studenog 1990. na radu doživio nezgodu u kojoj je teško tjelesno ozlijeđen radeći u noćnoj smjeni i to na hidrauličnoj preši, kada mu je stroj zahvatio šaku desne ruke. Iz činjeničnih utvrđenja proizlazi da je uzrok nepoznat, dakle, da se radilo o nesretnom slučaju, a nisu utvrđene okolnosti koje bi ukazivale na nemar, nepažnju, odnosno na nepravilnost u radu tužitelja kod obavljanja radnog zadatka, niti postoji gruba nemarnost tužitelja kao radnika, a ne postoji niti protupravno djelovanje treće osobe ili više sile“.¹⁴⁸

Sudovi pojam više sile osobito restriktivno tumače kad se radi o šteti od opasnih stvari ili opasne djelatnosti, pa tako niti udar groma kao uzrok prenapona u niskonaponskoj mreži tužene ne ulazi u opseg tog pojma, već Vrhovni sud odlučuje da se ovdje radi o slučaju za koji tuženik odgovara. Takav stav sud argumentira navodeći kako je „...utvrđeno da je do štete

¹⁴⁶ Županijski sud u Varaždinu, Gž.112/09-2 od 2. ožujka 2009.

¹⁴⁷ Gorenec, *op. cit.* u bilj. 5, str. 1736.

¹⁴⁸ VSRH Rev 1377/1997-2 od 1. listopada 1997.

tužitelju došlo zbog prenapona u niskonaponskoj mreži tužene, kada je grom udario u tu mrežu, a za štetu iz tog razloga, po ocjeni ovoga suda, odgovara tužena kao imalac opasne stvari po principu objektivne odgovornosti... Naime, za prenapon u električnoj mreži koji je izazvan nevremenom - udarom groma, o čemu se u ovom slučaju radi, ne može se po ocjeni ovog suda smatrati da je izazvan višom silom, jer je nevrijeme sa udarom groma prirodni fenomen koji se povremeno javlja na svakom području i pritom izaziva razne štetne posljedice do kakvih je došlo i u konkretnom slučaju na električnoj mreži tužene, a iz kojih je (prenapon u električnoj mreži) zbog specifičnih svojstava električne mreže proizašla sporna šteta¹⁴⁹. Takvo stajalište potvrđeno je i u novijoj odluci Vrhovnog suda čiji je predmet spora naknada štete nastala zbog strujnog udara na krave tijekom olujnog nevremena od kojih su neke smrtno stradale, a neke prestale davati mlijeko. Operater distribucijskog sustava odgovara objektivno, a sud ocjenjuje da se jak vjetar koji se smatra uzrokom ovog događaja ne može smatrati višom silom kao razlogom oslobođenja od odgovornosti. Sud ocjenjujući dokaze navodi da „budući da su svjedoci u postupku nevrijeme na dan šetnog događaja opisali kao nevrijeme s jakim vjetrom, a koje ovaj sud smatra prirodnom i ne tako rijetkom pojavom koja je dakle predvidiva ... nije moguće isključiti odgovornost tuženika“. Ipak, potrebno je prikupiti dodatan dokazni materijal vezano za prinos tužitelja šteti u obliku neispravnih ili dotrajalih instalacija.¹⁵⁰ Dosljedna je praksa Vrhovnog suda da udar groma kao prirodna pojava nije viša sila nego slučaj. To dokazuje i presuda u kojoj Sud navodi:

„Sporno pravno pitanje svodi se na pitanje da li je udar groma viša sila, objektivno nepredvidivi uzrok čije djelovanje poslodavac nije mogao predvidjeti, izbjeći ili otkloniti ili je udar groma prirodna pojava koja se povremeno javlja i predvidljiva je i može se otkloniti njegova opasnost i štetne posljedice po ljude. ... Naime, nevrijeme sa udarom groma, uslijed kojeg je u konkretnom slučaju došlo do udara u metalnu rampu kojom prilikom je tužiteljica pretrpjela tjelesne ozljede, je prirodni fenomen koji se povremeno javlja na svakom području i pritom izaziva razne štetne posljedice (tako i ovaj sud u Revx-487/09-2 od 5. studenoga 2009.). Stoga je pogrešan stav nižestupanjskih sudova da je udar groma viša sila koja bi tuženika oslobađala odgovornosti za štetu u smislu odredbe čl. 1067. st. 1. ZOO.“¹⁵¹ Prirodne pojave često u svakodnevnom govoru smatramo višom silom, no s pravnog gledišta većina takvih pojava smatrat će se slučajem. Osim spomenutog udara groma, sudska praksa kao slučaj navodi i bujice koje su posljedica oborina u vidu jake i dugotrajne kiše tijekom zimskih

¹⁴⁹ VSRH Rev 1686/1991 od 1. siječnja 1991.

¹⁵⁰ VSRH Rev 2211/2010-2 od 9. travnja 2014.

¹⁵¹ VSRH Revr 1719/2015-2 od 26. listopada 2016.

mjeseci, što je normalna pojava u priobalnom području Republike Hrvatske,¹⁵² te olujna bura na području Šibenika koju smatra učestalom, izvjesnom i predvidivom pojavom.¹⁵³

Vrlo životan je problem odgovornosti za štetu prilikom naleta divljači na vozilo, a vozač je poštivao ograničenje brzine. Zakon o lovstvu daje odgovor na pitanje tko je odgovoran samo u dva slučaja: ako vozač nije poštivao prometne propise, on odgovara ili ako je šteta nastala zbog provođenja lova, odgovara lovoovlaštenik na čijem je području šteta nastala. Praksa je zauzela stajalište da se, ako Zakon o lovstvu nema rješenje za konkretnu situaciju, primjenjuje Zakon o obveznim odnosima. „Kako je divljač dobro od interesa za Republiku Hrvatsku i ima njezinu osobitu zaštitu (čl. 3. ZL-a), to za štetu od divljači odgovara osoba koja je stekla pravo lova na temelju zakupa ili koncesije (lovoovlaštenik). Odgovornost lovoovlaštenika je objektivna odgovornost, po načelu kauzaliteta, a teret dokazivanja ekskulpacijskih razloga za oslobođenje odgovornosti za štetu iz čl. 1067. ZOO-a je na tuženiku“.¹⁵⁴

Prilikom odlučivanja o revizijskom pitanju smatra li se izuzetno zahtjevan trening specijalne policije koji uključuje prepreke i preskakanje drvenih čunjeva visine oko 1,5 metara opasnom djelatnošću, zapravo odlučuje radi li se o objektivnoj odgovornosti prema kojoj se odgovara za slučaj.¹⁵⁵ U istoj odluci Vrhovni sud poziva se na starije odluke Rev-83/2008 od 15. travnja 2008, Rev-1028/2009 od 26. svibnja 2010., Revr-820/2010 od 26. siječnja 2011., Revr-1643/12 od 30. listopada 2012. u kojima je zauzeo shvaćanje da policijski trening sam po sebi ne predstavlja opasnu djelatnost već to čine posebne okolnosti konkretnog slučaja u kojima je ozljeda nastala. S druge strane u predmetu gdje se baletni plesač ozlijedi na probi u baletskom studiju radi se o klasičnoj objektivnoj odgovornosti prema Zakonu o zaštiti na radu, a studio odgovara jer se radi o slučaju.¹⁵⁶

Dokaz restriktivnog tumačenja više sile, što za posljedicu ima širok opseg pojma slučaja, posebno je vidljiv u odluci Vrhovnog suda koji srčani udar smatra slučajem. U istoj odluci daje posebno objašnjenje: „Naime, kao slučaj (*casus*) smatra se, kako neki vanjski događaj ili pojava, tako i događaj koji se zbije unutar čovjekove djelatnosti, koji po snazi svog djelovanja može biti i slabiji od snage čovjeka, ali njegovo djelovanje nastupa nezavisno od čovjekove volje, iako se ono, redovno, može objektivno predvidjeti, izbjeći ili otkloniti“. Dakle, srčani udar možemo smatrati iznenadnim, ali postoje znakovi (stežuća bol u prsima, nedostatak

¹⁵² VSRH Rev 556/2008-2 od 20. svibnja 2009.

¹⁵³ VSRH Rev 1738/1997-2 od 8. ožujka 2000.

¹⁵⁴ Visoki trgovački sud RH, 81 Pž-4213/2022-3 od 2. studenoga 2023.

¹⁵⁵ VSRH Rev 10/2020-2 od 21. siječnja 2020.

¹⁵⁶ VSRH Rev 1990/1996-2 od 17. prosinca 1998.

zraka, bol u lijevoj ruci, znoj i nervoza i sl.¹⁵⁷) koji bi vozaču automobila trebali dati doznajanja i ostaviti mu dovoljno vremena da sigurno zaustavi vozilo. Ipak, za takve pretpostavke potrebno je angažirati vještaka kao stručnu osobu jer ne možemo generalizirati tako ozbiljno stanje, a relevantno bi moglo biti i pitanje mogućnosti sigurnog zaustavljanja vozila koje ne bi ugrozilo ostale u prometu.

¹⁵⁷ Albright, K.T., Lane, K.A.G., Norris, C.G., Short, S.C., Steigerwald, M.A., *Srčani udar*, Hrvatska elektronička medicinska edukacija (HeMED), dostupno na: <https://hemed.hr/Default.aspx?sid=19643>

VI. ZAKLJUČAK

Razlikovanje više sile i slučaja vrlo je kompleksno pitanje, a istraživanje razvoja tih instituta od rimskog prava do danas testira granice znatiželjnosti i frustracije. Kao veliki problem ukazuje se pojmovna neujednačenost koja se javlja kad tekstove izvora rimskoga prava želimo prilagoditi suvremenim teorijama. Nedosljednost terminologije spominju i drugi autori, a navode kako se ponekad pojam *casus* koristi kao sinonim za *vis maior*, dok se istovremeno pojavljuje se kao naziv zapreke za koju dužnik nije odgovoran, ali koja se ne smatra vrstom *vis maior*.¹⁵⁸ Neopreznost u terminološkom smislu možemo opaziti i u jednom od najuglednijih hrvatskih udžbenika rimskoga prava. Romac tako u svom udžbeniku na stranici 311. slučaj prevodi kao *casus minores*, a višu silu kao *casus maiores*, *vis maior* i *casus fortuitus*; dok na 402. stranici istoga udžbenika navodi „puki slučaj“ kao *casus fortuitus*.¹⁵⁹ Smatram da opetovano upozoravanje na razlikovanje navedenih instituta iziskuje veću terminološku osjetljivost.

Uspoređujući praksu koju nam prenose rimski pravници s praksom hrvatskih sudova možemo vidjeti i promjene u načinu života, posebice je napredak tehnologije i znanosti vidljiv u interpretaciji otklonjivosti, odnosno neotklonjivosti određenih događaja. U modernom hrvatskom pravu nema mjesta raspravi koja se razvila iz analize Ulpijanovog teksta D. 19, 2, 9, 3,¹⁶⁰ a vezano za vrste požara i odgovornost za roba. Vatra bi se u modernom pravu smatrala opasnom stvari, a na odgovornost za trećeg pri rukovanju takve stvari regulira članak 1066. Zakona o obveznim odnosima prema kojem osoba kojoj je vlasnik povjerio stvar da se njome služi i osoba koja je inače dužna nadgledati stvar odgovaraju umjesto vlasnika; osim ako se radi o solidarnoj odgovornosti u slučaju da je šteta proizašla iz skrivene mane na koju vlasnik nije upozorio.¹⁶¹

Pojave i događaje kao takve ne smijemo generalizirati i strogo smatrati višom silom ili slučajem, nego je u obzir potrebno uzeti sve okolnosti slučaja. Tako npr. jačina vjetra i nevremena može utjecati na činjenicu govorimo li o ekskulpaciji odgovornosti uslijed više sile ili dužnik odgovara jer je vjetar slabije jačine i smatra se slučajem.

Doprinos razmatranja iznesenih u ovome radu je dvojak. Prvo, ukazuje se na poimanje (i razlikovanje) razmatranih instituta u rimskome pravu. Pritom je potrebno osvijestiti kako rimsko pravo predstavlja idejne začetke u razvoju i razlikovanju navedenih pojmova, ali ne i *ready-to-go* rješenja koja bi se jednostavnim preuzimanjem mogla implementirati kroz

¹⁵⁸ Jansen, N., Zimmermann, R., *op. cit.* u bilj. 50, str. 1900.

¹⁵⁹ Romac, *op. cit.* u bilj. 7, str. 311. i 402.

¹⁶⁰ Karlović, *op. cit.* u bilj. 82, str. 32.

¹⁶¹ Gorenc, *op. cit.* u bilj. 5, str. 1761.

suvremeno zakonodavstvo i sudsku praksu. Razvoj društvenih odnosa i kontinuirani porast kompleksnosti suvremenog načina života zahtijevaju daljnji razvoj pravnih instituta, a čemu je preduvjet poznavanje njihovih začetaka u povijesti (rimskoga) prava. Drugi doprinos ovoga rada sastoji se u prikazu razlikovanja slučaja i više sile u hrvatskoj sudskoj praksi, a što je još uvijek uvelike neistražena i dijelom zapostavljena tema. Pritom je i više nego prikladno takav razvoj prikazati nastavno na razmatranja rimskih temelja promatranih instituta. Upravo se u takvom (zajedničkom) promatranju povijesnog razvoja i pozitivnopravnog uređenja pojedinih pravnih instituta ogleda i važnost učenja i podučavanja povijesnopravnih predmeta i rimskoga prava u okviru hrvatskog pravnog obrazovanja.

VII. SAŽETAK

Rad se bavi razlikovanjem više sile i slučaja te prati razvoj ovih instituta od rimskog prava do modernih shvaćanja hrvatskih sudova. Sustavna analiza razvoja počinje osnovnim pojmovima odgovornosti za štetu, posebno naglašavajući objektivnu odgovornost koja je ključ razumijevanja važnosti ovoga rada. Zaron u kompleksnosti rimskoga prava donio je mnoga pitanja od kojih se posebno osvrće na *custodiju* kao ishodišnu točku te *pauperies* i akvilijansku odgovornost kao intrigantne poveznice na temu ovoga rada. Posebno se kritički osvrće na etimološku neujednačenost latinskih izraza *casus*, *casus minor* i *casus fortutitus* koja zahtijeva rekapitulaciju i daljnju komparaciju prikupljenih izvora kako bi se temeljito utvrdilo radi li se o slučaju ili višoj sili. Kritizira uvođenje novog dogmatskog pojma *casus medius* kao nepotrebnog argumentirajući svoja zapažanja navodima svjetskih autoriteta iz područja romanistike. Na kraju analizirajući praksu hrvatskih sudova, dolazimo do zaključka kako suvremeni sudovi mnogo oštrije postavljaju granice više sile negoli su to činili rimski pravnici pritom upozoravajući na tisućljetni razvoj društva, tehnologije i pravne znanosti.

VIII. SUMMARY

This paper addresses the distinction between force majeure and fortuitous events, tracing the development of these concepts from Roman law to contemporary interpretations by Croatian courts. The systematic analysis begins with the fundamental concepts of liability for damages, particularly emphasizing strict liability, which is crucial for understanding the importance of this work. A deep dive into the complexities of Roman law has raised numerous questions, notably focusing on custodial liability as the starting point, as well as pauperies and Aquilian liability as intriguing connections to the subject of this paper. Special attention is given to the etymological inconsistency of the Latin terms *casus*, *casus minor*, and *casus fortuitus*, necessitating a review and further comparison of collected sources to thoroughly determine whether it pertains to a fortuitous event or force majeure. The introduction of a new dogmatic concept, *casus medius*, is criticized as unnecessary, with observations supported by references to global authorities in the field of Roman law. Finally, an analysis of the practice of Croatian courts leads to the conclusion that contemporary courts set much stricter boundaries for force majeure than Roman jurists did, highlighting the millennia-long development of society, technology, and legal science.

IX. BIBLIOGRAFIJA

1. Albright, K.T., Lane, K.A.G., Norris, C.G., Short, S.C., Steigerwald, M.A, *Srčani udar*, Hrvatska elektronička medicinska edukacija (HeMED), dostupno na: <https://hemed.hr/Default.aspx?sid=19643>
2. Arnott, W. G, *Birds in the Ancient World From A to Z*, Routledge Taylor & Francis Group, London i New York, 2007.
3. Boras, M., Margetić, L., *Rimsko pravo*, Pravni fakultet Zagreb, Zagreb, 1980.
4. Collett Sandars, T., *The Institutes of Justinian; with English introduction, translation and notes*, 7. izdanje, Longmans, Green and Co., London, 1917.
5. Danilovic, J., Custodia and the Contract for the Supply of Services in Classical Roman Law, u: *Zbornik radova. Pravni fakultet u Novom Sadu*, vol. 3., 1969., str. 339-368.
6. Gerkens, J. F., Vis Maior and Vis Cui Resisti Non Potest, u: *Fundamina*, vol. 11, br. 1, 2005., str. 109 -120.
7. Gorenc, V. (op. red.), *Komentar Zakona o obveznim odnosima*, Narodne novine, Zagreb, 2014.
8. Horvat, M., *Rimsko pravo*, 16. izdanje, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2017.
9. Jansen, C., *Accidental Harm Under (Roman) Civil Law*, u: Landsman, K., van Wolde, E. (ur.), *The Challenge of Chance*, Springer International Publishing, Nijmegen, 2016, str. 233-247.
10. Jansen, N., Zimmermann, R., *Commentaries on European Contract Laws*, Oxford University Press, Ujedinjeno Kraljevstvo, 2018.
11. Karlović, T., Ignis, incendium, fortuitus casus - D. 19, 2, 9, 3 i opasnost štete od požara kod locatio fundi, u: *Pravni vjesnik*, vol. 37, br. 3-4, Osijek, 2021., str. 31-56.
12. Klarić, P. *Odštetno pravo*, 4. izdanje, Narodne novine, Zagreb, 2003.
13. Klarić, P., Vedriš, M., *Građansko pravo*, 7. izdanje, Narodne novine, Zagreb, 2009.
14. Price, T. W., The Role of Casus Fortuitus, Vis Major and Mistake in Actions for Delict, u: *Tydskrif vir Hedendaagse Romeins-Hollandse Reg (Journal for Contemporary Roman-Dutch Law)*, vol. 16, br. 1-2, 1953., str. 1-13.
15. Prichard, A. M., *Leage's roman private law*, 3. izdanje, Macmillan & Co Ltd., London, 1961.
16. Robinson, O., *Casus in the Digest*, Acta Juridica, 1977., 337-346.

17. Romac, A. The Book of Regula: Translation and Commentary, *Pravni vjesnik*, vol. 6, br. 2, Zagreb, 1990, str. 263-265.
18. Romac, A., Fastes d'Ovide sur le Droit et la Justice, Les, u: *Zbornik Pravnog Fakulteta u Zagrebu*, vol. 36, no. 5-6, 1986., 695-712.
19. Romac, A., *Izvori rimskog prava*, Informator, Zagreb, 1973.,
20. Romac, A., *Rimsko pravo*, 2. izdanje, Pravni fakultet, Zagreb, 2002.
21. Schulz, F., *Classical Roman Law*, 1. izdanje, Oxford, 1951.
22. Siklosi, I. , „Casus Medius“ in Roman Law, *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eotvos Nominatae: Sectio Iuridica*, vol. 59., 2020., str. 121-135.
23. Šarac, M., Lučić, Z., *Rimsko privatno pravo*, Naklada Bošković, Split, 2011.
24. Trnavci, G., Činjenice koje isključuju ili ograničavaju građanskopravnu odgovornosti: dileme i rješavanja u zakonodavstvu, sudskoj praksi i pravnoj teoriji, u: *Zbornik radova Aktualnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse*, br. 14, Mostar, 2016, str. 276-281.
25. Van den Bergh, G. C. J. J. „Custodiam Praestare: Custodia-Liability or Liability for Failing Custodia“, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis/Legal History Review*, vol. 43, br. 1-2, 1975, str. 59-72.
26. Vidaković Mukić, M., *Opći pravni rječnik*, 2. izdanje, Narodne novine, Zagreb, 2015.
27. Visoki trgovački sud RH, 81 Pž-4213/2022-3 od 2. studenoga 2023.
28. VSRH Rev 10/2020-2 od 21. siječnja 2020.
29. VSRH Rev 1377/1997-2 od 1. listopada 1997.
30. VSRH Rev 1686/1991 od 1. siječnja 1991.
31. VSRH Rev 1738/1997-2 od 8. ožujka 2000.
32. VSRH Rev 1990/1996-2 od 17. prosinca 1998.
33. VSRH Rev 2211/2010-2 od 9. travnja 2014.
34. VSRH Rev 556/2008-2 od 20. svibnja 2009.
35. VSRH Rev 556/2008-2 od 20. svibnja 2009.
36. VSRH Rev 985/03 od 9. ožujka 2006.
37. VSRH Revr 1719/2015-2 od 26. listopada 2016.
38. VSRH Revr 625/2003-2 od 11. svibnja 2004.
39. VSRH Revr 694/2006-2 od 20. prosinca 2006.
40. Zakon o energiji, Narodne novine br. 120/12, 14/14, 95/15, 102/15, 68/18
41. Zakon o obveznim odnosima, Narodne novine, br. 35/05, 41/08, 125/11, 78/15, 29/18, 126/21, 114/22, 156/22, 155/23

42. Zakon o parničnom postupku, Narodne novine br. SL SFRJ 4/77, 36/77, 6/80, 36/80, 43/82, 69/82, 58/84, 74/87, 57/89, 20/90, 27/90, 35/91, i NN 53/91, 91/92, 58/93, 112/99, 88/01, 117/03, 88/05, 02/07, 84/08, 96/08, 123/08, 57/11, 148/11, 25/13, 89/14, 70/19, 80/22, 114/22, 155/23
43. Zakon o radu, Narodne novine, br 93/14, 127/17, 98/19, 151/22, 46/23, 64/23
44. Zimmermann, R., *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford University Press, Cape Town, Wetton i Johannesburg, 1996.
45. Županijski sud u Varaždinu, Gž.112/09-2 od 2. ožujka 2009.7